

कथाकार खांडेकर

मोमनाथ कोमरपंत

मराठीतील ख्यातनाम साहित्यिक वि. स. खांडेकर यांनी पाच दशकांहून अधिक काळ साहित्यनिर्मिती केली. कादंबरी, कथा, लघुनिबंध हे वाङ्मयप्रकार त्यांनी यशस्वीरीत्या हाताळले. नाट्यलेखन केले. प्रारंभीच्या काळात काव्यलेखन केले. त्यांनी हाताळलेल्या वाङ्मयप्रकारांत काव्यात्मकतेचा स्पर्श जाणवतो. सृजनशील साहित्याबरोबर त्यांनी आस्वादक समीक्षा लिहिली. वाङ्मयीन संस्कृतीची वृत्तीगांभीर्यने उपासना करणारा समाजमनस्क प्रतिभावंत अशी त्यांची प्रतिमा आपल्या मनात निर्माण होते. चिंतनशीलता हा त्यांच्या प्रतिभेचा सहजधर्म आहे.

त्यांच्या या चिंतनशील प्रवृत्तीला कादंबरीसारखा बृहद् प्रकार मानवला खरा; पण त्यांच्या जीवनदर्शनाची मिती कथालेखनातही प्रामुख्याने आढळून येते. त्यांची प्रगल्भ जीवनदृष्टी, ध्येयनिष्ठा आणि मानवतेविषयीचा कळवळा त्यांच्या कादंबऱ्यांतून दृग्गोचर होतो. त्यांच्या कथालेखनातूनही समांतरपणे याच वृत्ती-प्रवृत्तीचे प्रामुख्याने दर्शन घडते. खांडेकरांनी कथालेखन करताना अवतीभोवतीचे वास्तव रंगविले. प्राधान्याने त्यांनी मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण केले, तर अधःस्तरावरील नाना दुःखे सहन करणाऱ्या दीन-दलितंचे चित्रणही ते सहानुभूतीने करतात. तत्कालिन समाजमानसात निर्माण झालेल्या समस्यांना त्यांनी कथालेखनातून प्रयत्न केलेला आहे. प्रत्यक्ष अनुभवलेले जग आणि मनातील ध्येयदृष्टी या दोहोंतील द्वंद ते रेखाटतात. वेगवेगळ्या समाजघटकांतील दुःखकल्लोळांना ते वाचा फोडतात. स्त्री-मनाचे बहुविध कंगोरे ते सहानुभूतीने रंगवितात. कारुण्य हाच त्यांच्या कथालेखनाचा स्थायीभाव आहे. समकालीन समाजवास्तवाचे प्रगल्भ भान खांडेकरांना आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वीच्या आपल्या देशातील सामाजिक स्थितीचे त्यांना जवळून दर्शन घडलेले होते. आर्थिक विषमता, नियतिवाद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, सामाजिक संघर्षातील अभाव हे सामाजिक दोष त्यांना खटकत होते. समाजसन्मुख वृत्तीने त्यांवर कथापाध्यभातून भाष्य करणे हे त्यांनी आपले जीवन ध्येय मानले, या त्यांच्या ध्येयप्रवणेतून काही मार्गदर्शक निर्माण झाल्या खऱ्या. पण जीवनसरणीचे स्पष्ट प्रतिबिंब साहित्यात दिसले पाहिजे असे त्यांचा कट्यक्ष होता. संवेदनशील भाषासौल्य अंतर्मुख होसा याने आणि त्याने कार्यप्रवण व्हावे अशी इतक्याच त्यांमधील होती. तेव्हाच मनोनिवेदनासाठी केलेले हे कथालेखन

नसून समाजधारणेला आकार देणारे माध्यम म्हणून त्यांनी त्याचा उपयोग केला. यात त्यांची समाजशिक्षकाची भूमिका महत्त्वाची ठरली.

वि. स. खांडेकरांनी दोन प्रकारच्या कथा लिहिल्या. पहिल्या प्रकारची कथा ही हरिभाऊंपासून चालत आलेल्या मराठी कथाविश्वातील सामाजिक आशयाशी नाते सांगणारी कथा. दुसरा प्रकार म्हणजे रुपककथा. या लेखनात खांडेकरांची प्रयोगशीलता दिसून येते. पहिल्या प्रकारच्या कथेत वृत्तीगांभीर्य आहे. क्वचित ठिकाणी नर्मविनोदाचा शिडकावा आहे. सामाजिक व्यंगांवर प्रकाश टाकताना त्यांनी उपहासात्मक शैलीचा अवलंब केलेला आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांसारख्या बुद्धिप्रामाण्यवादी साहित्यिकाचा अन् शब्दप्रभूचा संस्कार खांडेकरांच्या वाङ्मयीन पिंड धर्मावर झालेला होता. समाजातील विसंगतीवर भाष्य करणारी श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांची किनोदी शैली खांडेकरांना सुरुवातीच्या काळात अनुकरणीय वाटली. सामाजिक जीवनातील दुःख-दारिद्र्य, आर्थिक विषमता आणि स्त्रियांचे अनाम दुःख हाही त्यांच्या कथालेखनातील अनुभूतीचा विषय होता.

१९२३ मध्ये 'घर कुणाचे' ही त्यांची पहिली कथा प्रसिद्ध झाली. त्यांचा 'नवमल्लिका' हा पहिला कथासंग्रह १९२९ मध्ये प्रसिद्ध झाला. १९२५ पासून १९६४ पर्यंतच्या प्रदीर्घ कालखंडात खांडेकरांनी कथालेखन केले. या काळात मराठी कथाविश्वात अनेक स्थित्यंतरे झाली. या समकालीन मराठी कथाविश्वाचा त्यांचा अभ्यास दांडगा होता. पार्श्वकथा कथालेखकही त्यांनी अभ्यासले होते. पण या सर्वांपासून त्यांचे कथालेखन पृथगात्म स्वरूपाचे राहिले. याचे कारण कथेतील तंत्रापेक्षा, निवेदन पद्धतीपेक्षा ते जीवन दर्शनात अधिक रमलेले होते. त्यांच्या कथालेखनाचे साधारणतः तीन टप्पे पडतात. १९२५ ते १९३० हा त्यांच्या कथालेखनातील उमेद्वारीचा कालखंड होय. रचनाबंधाच्या दृष्टीने या कथा पाल्हाळिक स्वरूपाच्या आहेत. कोल्हटकर व गडकरी यांची अद्भुतरम्यता, कल्पनाविलास, कोट्याचा हव्यास आणि अलंकारप्राचुर्य त्यांत आढळते. उत्तरोत्तर त्यांची कथा आशयदृष्ट्या समृद्ध होत गेल्याचे आढळून येते. निवेदनात्मकतेच्या बाबतीत त्यात विकास दिसतो.

सुरुवातीच्या काळात त्यांच्या कथा अध्यापनक्षेत्राशी निगडित

होत्या. ज्या शिरोदा गावात दीर्घकाळ त्यांचे वास्तव्य होते त्या परिसरातील माणसांचे सुखदुःख ते टिपत होते. पुढे जीवनातील अन्य होणाऱिल त्यांचा अधिक्याधिक संपर्क येत गेला, त्यामुळे अनुभूतीचे केंद्र बदलले. पण मूळची अंतःप्रेरणा समाजसन्मुखतेची असल्यामुळे बोधव्यदाचा प्रभाव त्यांच्यावर राहिला. ही त्यांच्या लेखनाची मर्यादा न मानता, ज्या स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ते वाढले, त्यावेळच्या स्पंदनांचा तो परिपाक मानता येईल. त्यांच्या या काळातील कथा बहुकेंद्री आहेत. वाचकांच्या मनावर एकच एक संस्कार करण्याचे लघुकथेचे तंत्र येथे आढळत नाही. सामाजिक नीतिमत्ता आणि राष्ट्रीय स्पंदनाशी एकरूप होणारी मनोभूमिका या कथालेखनाद्वारे अधोरेखित होते.

१९४१ ते १९४६ या काळात खांडेकरांनी कथालेखन केले नाही. सर्वत्र मूल्यांची होरपळ चाललेली असताना अधःपतित समाज डोळ्यांसमोर पाहत असताना ते अस्वस्थचित झाले. प्रतिभावंताच्या सृजनात्मक शक्तीच्या विकासासाठी अवतीभोवतीच्या वातावरणात एक प्रकारचे चैतन्य असावे लागते. देशात आणि देशाबाहेरील ज्या अंतःप्रवाहांचे दर्शन त्यांच्यासारख्या चिंतनशील लेखकाला घडले ते मन उद्विग्न करणारे होते.

१९४७ नंतर ते पुन्हा कथालेखन करू लागले. 'दोन मोसंबी', 'आग' यांसारख्या लक्षणीय कथा त्यांनी लिहिल्या. या काळात त्यांच्या प्रतिभाधर्मात हळूहळू बदल होत गेलेला आहे, असे आढळून येते. कल्पनाशक्ती विलासापेक्षा तत्त्वचिंतनात ते मग्न झाले. कारण स्वातंत्र्योत्तर भारतीय जीवनातील नवे वास्तव अधिक दाहक होते. स्वप्नांच्या उभारीपेक्षा मनाचा तळ शोधणारी प्रज्ञा त्यांच्या ठिकाणी विकसित होत होती. माणसाचा 'शोध' घेण्याच्या प्रेरणेने त्यांनी या काळात कथा-कादंबऱ्यांचे लेखन केले. या शोध घेण्याच्या प्रक्रियेत त्या सामान्य माणसांतील असामान्यत्व दिसले. माणुसकीवर श्रद्धा असणारी, भोवतालची अंधार असलेली तरी समर्पणशील वृत्तीने कार्य करणारी माणसे खांडेकरांना दिसतात. माणसातील हे दिव्यत्व जागविले, आशावाद टिकविले हे खांडेकरांच्या कथालेखनातील सूत्र आहे. ज्या कालखंडात खांडेकर कथालेखन करित होते, तो विशिष्ट मूल्यविवेकाचा आग्रह धरणारा आणि त्यासाठी सर्वस्वाचे समर्पण करणारा कालखंड होता. या कालनिष्ठ जाणिव्यांशी ते समरस झाले. त्यांच्या समाजसन्मुखतेचे बीज त्यांच्या जीवननिष्ठेतच सामावलेले आहे. ज्या ज्या वेळी समाजात ध्येयशून्यता, अंधःपतन आणि अन्याय आढळतो, त्या त्या वेळी त्यांची प्रतिभा मूक झालेली दिसते. जीवनातील प्रेयसापेक्षा श्रेयस त्यांना भावते. त्यामुळे त्यांच्या कथेतला नक्षक कनिष्ठ मध्यम वर्गातील, दारिद्र्यात वाढलेला, गरीब व जनतेच केदार होणारा, राष्ट्रीय पुनर्रचनाच्या चळवळीत भाग

घेणारा, पुरोगामी विचारांचा असतो. त्या नायकाच्या मनातील आंदोलने ही खांडेकरांच्या अंतर्दुर्मी निर्माण झालेल्या अस्वस्थतेतून निर्माण झालेली असतात. त्यामुळे पात्र चित्रणाला एकसुरीपणा प्राप्त होतो. खांडेकरांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान त्यांच्या तोंडून व्यक्त होत असले तरी त्या निवेदनात्मकतेतून खांडेकरांच्या हृदयातील ऋजुतेचे, पारदर्शक वृत्तीचे दर्शन घडते. अनुभूतीच्या कलात्मक दर्शनापेक्षा वैचारिकता त्यात अधिक प्रमाणात आढळते. 'फुले आणि दाड' या कथेतील विश्वनाथ हा मजुरांच्या संपात निष्ठेने कार्य करतो. मातृभूमी लिहिणारा 'पहिली-लाट'मधील चारुदत्त बाह्य प्रलोभनांचा त्याग करतो. आय.सी.एस.वर व मृदुलेवर पाणी सोडतो. कोकणातील समाजाचे दर्शन घडल्यामुळे त्यांच्या समाजसेवेची प्रेरणा मिळते. त्यांच्या कथाविश्वातील पात्रांना आत्मकोशात गुरफटून राहणे अपराधीपणाचे वाटते. 'घरट्याबाहेर' या कथेतील कालिंदी व्यापक दृष्टिकोन मनाशी बाळगून घराबाहेर पडते. 'दारिद्र्य हा एक गुन्हा होऊन बसला आहे आणि समाजाची खरी भरभराट करावयाची झाल्यास समाजाला लागलेली ही दारिद्र्याची कीड प्रथम नाहिशी केली पाहिजे.' यासारख्या विचारांचा प्रवाह त्यांच्या अनेक कथांतून आढळतो 'भगनमूर्ती'मधील सेवाभावी दादा आणि त्यांना गुरुस्थानी मानून जीवनाचा कटकमय मार्ग पत्करलेला काशिन्याथ, 'मोत्यांची माळ'मधील देशासाठी आणि महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या शांततामय आंदोलनात समर्पणशीलवृत्तीने कार्य करणारे शिवरामपंत आणि सरलाबाई, 'नवा प्रातःकाळ'मधील खेडेगावात शाळा सुरू करून लोकसेवा करणारे आबा व क्षयरोग्यांची सेवा करण्यासाठी हॉस्पिटल काढणारे 'नंदादीप'मधील डॉ. भडगावकर या व्यक्तित्वांद्वाऱ्या खांडेकरांची जीवननिष्ठा प्रतिबिंबित होते. शिवाय स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील सामाजिक मानसिकतेचे दर्शन घडते.

आतापर्यंत खांडेकरांचे ३०-३५ कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. कल्पनाविलास, चमत्कृती, काव्यात्मकता आणि तत्त्व प्रतिपादनाची आवड या कथांतून आढळते. आपल्या आशयविश्वाच्या मर्यादांचे भान खांडेकरांना होते. तंत्रदृष्ट्या उत्तरोत्तर त्यात विकास झालेला आढळून येतो.

तंत्रदृष्ट्या आणि निवेदनपद्धतीच्या दृष्टीने खांडेकरांनी काही प्रयोग केले. धटनांच्या चित्रणापेक्षा पात्रांच्या मनोव्यापारात ते अधिक रमतात. त्यांच्या मनातील ईडात्मकतेचे दर्शन घडवितात. कथानकाच्या प्रवाहात पत्रे, दैनंदिनी किंवा वैचारिक लेखनातील उतारा उद्धृत करून ते पात्रांच्या मनोभावनांची समुचित पद्धतीने उकल करतात. कादंबरी लेखनात जसे पौराणिक व अभिजात साहित्यातील संदर्भ येतात तसेच त्यांच्या कथावाङ्मयातही येतात.

आशयसौंदर्याबरोबर ही अभिव्यक्ती रसिकांना आल्हाद देते.

खांडेकरांनी रुपककथा लिहून कथाविश्वात वैशिष्ट्यपूर्ण भर मातली. १९३१ मध्ये गांधींच्या चळवळीला उद्देशून 'सागरा, अगस्ती' ही पहिली रुपककथा लिहिली. नंतर सातत्याने नीतिकथा, काव्यकथा, प्रतीककथा, दृष्टांतकथा यांचा समावेश असलेल्या १५० च्यावर रुपककथा लिहिल्या. अशा स्वरूपाच्या कथा लिहिताना विष्णु शर्मा, इसाप आणि खलिल जिब्रान यांचा आदर्श त्यांच्यासमोर होता. सूचकता, काव्यात्मकता, भावनोत्कटता इ. गुणवैशिष्ट्ये 'मोत्याचे पीक', 'छोट्या दगड', 'घरटे व धरणीकंप' व 'तीन कलावंत' इ. रुपक कथांत आढळतात. त्यांच्या रुपककथांच्या संभारातून मोजक्याच रुपककथांचा नामनिर्देश करणे अशक्य आहे. पण जीवनमूल्यांतील मर्मबंध टिपणे, मूलभूत जीवनसूत्रांचा काव्यात्म वेध घेणे आणि मूल्यविवेक प्रतिपादन करणे हे गुणविशेष या रुपककथांतून आढळतात.

संस्कृतीवरील निष्ठा, सामाजिक परिवर्तनाचा ध्यास आणि ध्येयनिष्ठा या खांडेकरांच्या जीवनप्रणालीचे हृदयंगम दर्शन या स्वरूपाच्या कथेतही आढळते. या कथांत अल्पाक्षर रमणीय आढळते. विश्रब्ध जगात विहार केल्याचा आनंद या कथांचा आस्वाद घेताना लग्नभतो. शिवाय त्यातील चिंतनशीलतेच्या ठिणग्यांनी वाचक अंतर्मुख होते.

वि. स. खांडेकरांच्या कथासृष्टीतून प्रत्ययाला येणारे मानवी जीवनदर्शन सारांशरूपाने अशा प्रकारचे आहे. आपल्या कथालेखनाविषयी तटस्थ आणि प्रांजळ वृत्तीने खांडेकर म्हणतात, 'अगदी लहानपणापासून एकीकडे हरिभाऊ आपटे व दुसरीकडे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचे वाङ्मय मी मोठ्या गोडीने वाचीत आलो होतो. त्या दोघांचे माझ्यावर सारख्याच प्रमाणात संस्कार झाले असते तर कदाचित माझ्या भाषेला आणि कथालेखनाला थोडीफार निराळी दिशा लागली असती, असे मला अद्यापही वाटते. पण अनेक कारणांमुळे मी आपट्यांपेक्षा कोल्हटकरांचा भक्त झालो. त्या भक्तीने माझ्या लेखनाचे प्रारंभीचे स्वरूप निश्चित केले.'

खांडेकरांचे हे आत्मभान त्यांच्या कथालेखनाच्या प्रवासात पोषक ठरलेले आहे. अनेक प्रवाही मराठी कथेतून खांडेकरांनी समाजस्पंदनाचे परिणाम मिळवून दिले. ही मराठी कथेच्या घाटेतील वैशिष्ट्यपूर्ण कथा आहे.

